

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ЕПОНІМІЧНИХ ТЕРМІНІВ І НОМЕНІВ

© Дзюба М., 2010

Стаття зорієнтована на пошук відмінностей між термінами й номенами, позначеними відономастичними мовними одиницями. Розглянуто специфіку мовних знаків з компонентами-епонімами, які виступають у функції термінів і номенклатурних назв.

Ключові слова: термін, номен, епонім, термінологія.

The article is focused on the search of the differences between terms and nomens, which are named with onomastic linguistic units. The peculiarities of language signs with eponym-components, which can act as terms and nomenclature titles, are analyzed.

Keywords: term, nomen, eponym, terminology.

Проблему диференціації термінології й номенклатури висвітлюють у лінгвістиці (як українській, так і зарубіжній) досить неоднозначно та різнопланово. Так, окремі дослідники вважають, що немає серйозних підстав для їх розмежування, оскільки вони пов'язані зі спеціальними поняттями [1], натомість виділяють (умовно) «предметну і поняттєву термінологію» [2, с. 133]. Більшість мовознавців (в українській лексикографії — починаючи із праць І. Верхратського) вбачають суттєві відмінності між термінами й номенклатурними назвами, щоправда, виділяючи різні межі цих двох пластів спеціальної лексики й співвіднесеність між ними.

Особливо дискусійним є питання щодо термінологічного статусу мовних знаків з компонентами-епонімами та віднесення їх до термінологічних чи номенклатурних рядів. У науковій літературі висловлюють думки про те, що спеціальні епонімічні одиниці належать до номенів [3, с. 61], окремі дослідники висувають гіпотезу про їхній проміжний статус між номенклатурними назвами та власне термінами [4, с. 237; 5, с. 34], дехто з дослідників вважає, що наявність у структурі спеціальних мовних знаків власної назви в багатьох випадках може бути критерієм розмежування термінів і номенклатурних найменувань [6, с. 135]. На думку В. Лейчика, генетично походити від власних імен можуть як терміни, так і номенклатурні одиниці, і в одному, і в другому випадку власні назви перетворюються в загальні [7, с. 23].

З огляду на вищесказане, потреба розмежування епонімічних найменувань у функції термінів та номенів зумовлена різним трактуванням дослідниками статусу мовних одиниць, утворених від власних назв і відсутністю чітких критеріїв для диференціації термінології і номенклатури та проблемою доцільності такого розмежування взагалі в термінознавстві, що зумовлює актуальність нашої роботи. Мета статті — обґрунтування термінологічного статусу відономастичних мовних одиниць і вироблення критеріїв розмежування мовних знаків з компонентами-епонімами, які виступають у функції термінів і номенів.

Думка про те, що найменування з компонентами-епонімами не можуть уживатися в ролі повноцінних термінів є безпідставною, тому що, по-перше, особливість терміна як мовної одиниці полягає в тому, що його значення не виводиться із значень лексем, які беруть участь у номінації, а приписується у відповідній терміносистемі; по-друге, відповідно до усталеного в термінознавстві твердження Г. Винокура, «у ролі терміна може виступати будь-яке слово... Терміни — це не особливі слова, а тільки слова в особливій функції» [8, с. 5]. Епонімічні терміни спроможні виконувати всі основні функції терміна: номінативну, сигніфікативну, дефінітивну, комунікативну. Поруч із епонімічними термінами в українській науковій термінології широко функціують номени, утворені від власних назв.

Теоретичне підґрунтя розрізнення термінології та номенклатури взагалі в термінознавстві започатковане в працях Г. Винокура та О. Реформатського. Зокрема, Г. Винокур, розмежовуючи термінологію та номенклатуру, виділяє номенклатурні знаки в складі термінологічної лексики й уважає їх системою абстрактних умовних символів, які служать для позначення предметів та речей, без прямого відношення до понять [8, с. 8]. О. Реформатський указує на те, що типологічна номенклатура не може бути складником термінології. На думку вченого, номенклатурні слова незліченні, номінативні, прямо не зв'язані з поняттями науки, значення номенклатурних слів конкретніше за значення терміна, вони можуть позначати одиничні предмети, виражені власними назвами; терміни ж пов'язані з науковими поняттями, їх можна порахувати [9, с. 48-49].

Продовжуючи дискусію про відмінність номенклатури й термінології, дослідники висловлюють і такі думки: номенклатурні одиниці можуть розглядатися як особливі типи термінів, які співвіднесені з одиничними поняттями й актуалізують предметні зв'язки [10, с. 19]; «сукупність термінів, узятих в їхній денотативній функції, утворює номенклатуру; сукупність термінів, узятих у їхній денотативній і сигніфікативній функціях, утворює термінологію,» якщо розглядати термінологічність і номенклатурність як функції [11, с. 86], номенклатура — це та сама термінологія, яку використовують не в гносеологічному, як терміни, а в онтологічному плані [12, с. 80] та ін.

Співвідношення номенклатури й термінології визначається специфікою відповідної галузі знання, саме цим, очевидно, можна пояснити розбіжність у поглядах дослідників на їхню сутність і межі. Адже кожен учений використовує лексичний матеріал окремої досліджуваної ним терміносистеми. Предметом нашого аналізу є терміносистеми природничих наук, у яких номенклатура відображає етапи пізнання людиною природи, на відміну від номенклатури технічної, яка позначає предмети, створювані людиною, чи комерційної, створеної для того, щоб забезпечити товарам належний попит і збут (поділ за О. Суперанською). Дехто з дослідників у складі номенклатурних знаків пропонує розрізнити два типи: 1) власне номени, тобто назви машин, пристроїв, приладів, деталей, знарядь праці та їхніх частин, речовин та матеріалів тощо; 2) термінологічно-номенклатурні сполуки (ТНС), серед яких — назви серій, моделей, марок, типів і видів [13, с. 84]. Виходячи з такого поділу, вважаємо, що мовні одиниці другого типу (ТНС) поширені в технічній галузі людської діяльності, тому не є об'єктом нашого розгляду. Частина мовних одиниць першого типу (назви пристроїв для дослідження, назви діаграм, графіків, функцій, якими послуговуються в процесі досліджень, назви механізмів тощо) у природничих науках, на нашу думку, співвідносяться з поняттями, позначаючи наслідок наукової думки й людської діяльності. Вони є носіями наукових знань конкретної галузі, тому вважаємо за доцільне кваліфікувати їх як терміни.

До номенклатурних знаків природничих наук правомірно відносити такі лексеми відепонімічного творення, що позначають «спеціально виділені предмети, які існують у природі» [14, с. 36]: наприклад, до системи ботанічних термінів — найменування рослин (*магнолія* (від прізвища французького ботаніка П. Магноля), *скополія* (від прізвища італійського вченого Г. Скополі), до зоологічної — назви тварин (*кінь Пржевальського* (від прізвища російського мандрівника М. Пржевальського), *ротвейлер* (від назви німецького міста Ротвейля)), до хімічної — назви хімічних елементів, сполук та речовин (*дальтоніди* (від прізвища британського хіміка і фізика Дж. Дальтона), *тантал* (від імені героя давньогрецької міфології Тантала)), до геологічної — назви мінералів (*смітсоніт* (від прізвища англійського мінералога Д. Смітсона), *фаяліт* (від назви острова Фаял sz групи Азорських островів)) тощо.

Епонімічні терміни, на противагу номенам, позначають загальне спеціальне поняття, без зазначення яких-небудь параметрів, а також співвідносяться з категоріями — найзагальнішими фундаментальними поняттями, які властиві всім видам теоретичного мислення (*закон Рауля* (від прізвища французького хіміка Ф. Рауля) — «залежність відносного зниження тиску парціальної пари розчинника від концентрації розчиненої речовини», *морганізм* (від прізвища американського біолога Т. Моргана) — «хромосомна теорія спадковості»).

Термінологія й номенклатура мають свої особливості поділу, між термінами й номенами немає неперехідної межі (наприклад, слово *Дизель* спершу було власною назвою — прізвиськом

науковця й власника заводу; згодом *дизелями* стали називати всі двигуни внутрішнього згорання, які виготовляли на цьому заводі, тобто слово стало номенклатурним знаком; тепер *дизель* — загальна назва двигунів внутрішнього згорання, які працюють на нафтопродуктах, тобто термін [15, с. 27]), обидва ці лексичні шари взаємодіють, проте «сама по собі наявність цієї відмінності дуже важлива» [16, с. 77]. Власне терміни та номени мають відмінності: вони мають певні особливості свого розвитку, по-різному запозичуються, перекладаються; мають відмінності у творенні й функціюванні, що впливає на розв'язання проблем кодифікації.

Спробуємо визначити загальні критерії розмежування цих груп спеціальної лексики.

На противагу термінам, які позначають загальні спеціальні поняття, основними ознаками наукових номенів, на нашу думку, є такі:

- 1) вони мають посилену денотативність, позначаючи спеціально виділений предмет;
- 2) номенклатурні одиниці співвіднесені з одиничними поняттями через терміни і функціують у спеціальній комунікації завдяки існуванню відповідних термінів, причому співвідносяться не з будь-яким поняттям, а тільки з таким, яке є «показником класу... не на основі родо-видових відношень» [17, с. 20];
- 3) номенклатурному знаку властивий опис, у якому подано основні ознаки відповідного предмета, на відміну від терміна, у дефініції якого виражено істотні ознаки поняття;
- 4) номени утворюють систему, яка належить до найпростіших і складається з переліку однорідних понять, які перебувають на одному рівні абстракції та відбивають класи однорідних предметів [15];
- 5) найбільш важливі елементи номенклатурної системи оформлені з додаванням стандартних елементів.

Деякі ознаки, що їх окремі дослідники виділяють як характерні для номенклатурних знаків, у нашому випадку (стосовно до наукових номенів з компонентами-власними назвами) вважаємо несуттєвими, тому бути критерієм розмежування для номенклатури й термінології вони не можуть (наприклад, міжнародний характер має не тільки ботанічна, зоологічна і анатомічна номенклатура [18, с. 91], а й багато епонімічних термінів).

У низці випадків при розмежуванні епонімічних термінів і номенів виникає проблема, пов'язана із трактуванням власних назв у сучасному мовознавстві. З одного боку, у науковій літературі висловлюються думки, що номенклатурні знаки — це різновид власних назв [3, с. 61], номени є власними іменами або займають проміжне місце між термінами й власними іменами [5, с. 8]. Із другого боку, у біології назви таксонів (типових представників певного виду) пишуться з великої літери: вони сприймаються як слова, що позначають одиничні речі, і біологи нерідко вважають їх власними назвами. Проте одиничність позначуваного словом об'єкта не означає належності його до власних назв. Терміни й номенклатурні знаки, похідні від власних імен, можуть протиставлятися останнім за окремими ознаками, хоча для спеціальної лексики «не настільки важливий поділ на власні й загальні назви, наскільки суттєвою є вказівка на поле і підмову» [19, с. 25].

Насамперед суттєвою відмінністю між терміном і власною назвою є те, що науковий термін однозначний і його використання пов'язане з одним термінологічним полем. Енциклопедичне значення власної назви одночасно розташоване в багатьох підсистемах мови, і навіть для кожного окремого індивіда це енциклопедичне значення власного імені може бути різне. «Термін — аситуативний мовний знак, який зберігає своє значення в будь-яких текстах одного й того самого термінологічного поля; власна назва — відносно ситуативний мовний знак: енциклопедичне значення його зберігається тільки в конситуаціях однієї підсистеми» [20, с. 113]. Крім того, треба визначити характер позначуваної мовним знаком одиничності: є одиничність категорійна, за якої названий предмет умовно приймається як єдиний, і одиничність індивідуальна, за якої всередині категорії речей, які не можуть далі поділятися за допомогою логічного поділу, виділяються окремі індивіди. У першому випадку назву отримує категорія речей і/або індивід як типовий представник усього ряду (як у випадку таксономічних назв), у другому — кожен індивід своє індивідуальне ім'я (власну назву). Інша риса, за якою можна протиставити власну назву й епонімізовану спеціальну мовну одиницю — визначеність або невизначеність денотата імені: власна назва може розглядатися

лише у зв'язку з конкретним об'єктом, який називає — *Іван (Степанович Поліщук)*, тоді як спеціальна назва може бути представлена класом таких предметів — *іван-чай*.

Виділяючи властивості, за допомогою яких можна відмежувати власні назви від термінів та номенклатурних знаків, треба відзначити, що номенклатуру окремих природничих галузей знань становлять власні назви. Так, власними іменами є географічні назви, які належать до номенклатури географії, оскільки відповідають визначеним ознакам (співвіднесення імені з одиницею, а не із класом; визначеність денотата імені), наприклад, *гора Говерла, місто Рівне, озеро Світязь*.

Отже, і терміни, і номенклатурні знаки можуть утворюватися від власних назв, значення яких змінюється залежно від того, у які ряди (термінологічні чи номенклатурні) вони переходять. Співвідношення номенклатури й термінології визначається специфікою відповідної терміносистеми. У терміносистемах природничих наук до номенів відносимо такі епонімічні лексеми, що позначають конкретні предмети, об'єкти, які існують у природі; до термінів — мовні знаки з компонентом-епонімом, які позначають загальне спеціальне поняття, без зазначення яких-небудь параметрів. Між епонімічними термінами та номенами немає неперехідної межі, обсяг значення спеціальної мовної одиниці від епонімічного походження може змінюватися в процесі функціонування. На противагу термінам, утвореним від власних назв, наукові епонімічні номени мають посилену денотативність, співвідносяться з одиничними поняттями через терміни, відбивають класи однорідних предметів, зазвичай оформлені з додаванням стандартних елементів.

1. Родзевич Н. С. *Поняття термін, термінологія і номенклатура в працях радянських і зарубіжних учених* / Н. С. Родзевич // *Лексикографічний бюлетень*. — 1963. — Вип. 9. — С. 6–12.
2. Моисеев А. И. *О языковой природе термина* / А. И. Моисеев // *Лингвистические проблемы научно-технической терминологии*. — М.: Наука, 1970. — С. 127–138.
3. Овчаренко В. М. *Структура і семантика науково-технічного терміна* / В. М. Овчаренко. — Х.: Вид-во Харків. ун-ту, 1968. — 72 с.
4. Гнатишена І. *Проблема термінів-епонімів у сучасній медичній термінології* / І. Гнатишена // *Проблеми української науково-технічної термінології: міжнар. наук. конф., 1993 р.: тези доп.* — Л., 1993. — С. 236–237.
5. Комарова З. И. *Семантическая структура специального слова и ее лексикографическое описание* / З. И. Комарова — Свердловск: Изд-во Уральского ун-та, 1991. — 156 с.
6. Бергер М. Г. *Об определениях терминов в геологических словарях* / Бергер М. Г., Вассоевич Н. Б. // *Проблематика определений терминов в словарях разных типов*. — Л.: Наука, 1976. — С. 133–139.
7. Лейчик В. М. *Номенклатура — промежуточное звено между терминами и собственными именами* / В. М. Лейчик // *Вопросы терминологии и лингвистической статистики*. — Воронеж, 1974. — С. 13–24.
8. Винокур Г. О. *О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии* / Г. О. Винокур // *Труды МИФЛИ*. — М., 1939. — Т. 5. — С. 3–54.
9. Реформатский А. А. *Что такое термин и терминология* / А. А. Реформатский // *Вопросы терминологии*. — М., 1961. — С. 46–55.
10. Головин Б. Н. *Лингвистические основы учения о терминах* / Б. Н. Головин, Р. Ю. Кобрин — М.: Высшая школа, 1987. — 104 с.
11. Рейцак А. *Терминология и номенклатура* / А. Рейцак // *Вопросы разработки научно-технической терминологии*. — Рига: Зинатне, 1973. — С. 71–92.
12. Кузьмин Н. П. *Нормативная и ненормативная специальная лексика* / Н. П. Кузьмин // *Лингвистические проблемы научно-технической терминологии*. — М.: Наука, 1970. — С. 68–81.
13. Михайлова Т. *Номени в науково-технічній сфері* / Т. Михайлова // *Українська термінологія і сучасність: зб. наук. праць*. — К., 2007. — Вип. 7. — С. 82–86.
14. Суперанская А. В. *Общая терминология: Вопросы теории* / А. В. Суперанская, Н. В. Подольская, Н. В. Васильева — М.: Наука, 1989. — 246 с.
15. Лейчик В. М. *Люди и слова* / В. М. Лейчик — М.: Наука, 1982. — 176 с.
16. Суперанская А. В. *Терминология и номенклатура* / А. В. Суперанская // *Проблематика определений терминов в словарях разных типов*. — Л.: Наука, 1976. — С. 73–83.
17. Лейчик В. М. *Номенклатура — промежуточное звено между терминами и собственными именами* / В. М. Лейчик // *Вопросы терминологии и лингвистической статистики*. — Воронеж, 1974. — С. 13–24.
18. Забинкова Н. Н. *Термины и номенклатурные слова в ботанических словарях* / Н. Н. Забинкова // *Проблематика определений терминов в словарях разных типов*. — Л.: Наука, 1976. — С. 91–101.
19. Суперанская А. В. *Общая терминология: Терминологическая деятельность* / А. В. Суперанская, Н. В. Подольская, Н. В. Васильева — М.: Изд-во ЛКИ, 2008. — 288 с.
20. Болотов В. *Значение слова, термина и энциклопедическое значение имени собственного* / В. Болотов // *Вопросы разработки научно-технической терминологии*. — Рига: Зинатне, 1973. — С. 103–114.